

Hatos Pál

NYUGATRÓL KELETRE?

*A köztes lét bukásai Szekfű Gyula történeti narratíváiban**

1945-ben Szekfű Gyula, a két világháború közötti korszak vezető történésze elfogadta, hogy Magyarország moszkvai követe legyen. Két év múlva pedig a *Forradalom után* című könyvében nemcsak a történelmi Magyarország eszményével számolt le, hanem azt írta, hogy „nem álmodozhatunk többé a hid szerepéről sem Nyugat és Kelet között”. Állásfoglalását nagyon sokan fogadták megrökönyödéssel, hiszen nemzedékek nőttek fel a keresztény-germán Európához tartozás szekfűi alap gondolatán. Bár igazi iskolát nem teremtett – ez talán nem is volt szándéka, Szekfű az eredetiséget és az individualitást jobban becsülte az epigonoknál –, hatása azonban felmérhetetlen, leginkább azokra, akik a szekfűi történeti vízióval vitába szálltak. Elég csak arra gondolni, hogy fiatalabb történész vetélytárs Mályusz Elemér nem csupán Szekfű számos jelentős művét, hanem a könyvek mögött álló metanarratívát, a népiségtörténetet is a szekfűi szellemtörténetre válaszként dolgozta ki. Vagy utalhatunk akár az író Németh Lászlóra, aki szintén tőle nyerte történeti tájékozottságát, hogy azt aztán Szekfű ellenében mozgósítsa a harmincas évek második felében született, hatalmas vitákat kiváltó esszéiben. És részben a keresztény-germán kultúrkörrel szóló szekfűi historiográfiai kánon ellenében születtek meg Bibó István vagy Szűcs Jenő nagy hatású esszéi, *A kelet-európai kis államok nyomorúsága* valamint a *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, melyek a magyarság és Közép-Európa viszonyát az európai demokratikus hagyományok felől közelítették meg. Ilyen értelemben Szekfű történeti elbeszéléseiben a földrajzi szembenállások mögötti antagonizmusnak bizonyosan kánonképző ereje van a mai történeti köztudat szempontjából is.

Kelet és Nyugat modern konstrukciói

Annál is inkább, mert a szekfűi mesterelbeszélésben a magyarság sorsa és történelmi rendeltetése Kelet és Nyugat ellentétpárjának a feszültségében dinamizálódik. Ugyanakkor a szekfűi „nyugatosság” osztozik minden hasonló kísérletet lényegében jellemző aszimmetriában. Hol kezdődik Nyugat? Hol végződik Kelet? Mi is antagonizmusuk ideológiai tartalma? A Francia Akadémia első női „halhatatlanjának” választott Marguerite Yourcenarnak *Keleti történetei* Dalmáciától Japánig, Görögországtól Indiáig terjednek.¹ A nyugati közvélekedésben

* A tanulmány *A magyar történetírás kánonjai* címmel R. Várkonyi Ágnes tiszteletére a Közép-Európai Egyetemen 2014. november 21-n rendezett konferencián elhangzott hozzászólásom szerkesztett változa. Köszönöm Dénes Iván Zoltán szíves meghívását az együttgondolkodásra.

¹ Marguerite YOURCENAR: *Keleti történetek*, ford. Kovács Ilona – Vargyas Zoltán, AKGA Junior, Budapest, 2001.

Közel-Kelet éppen úgy „Kelet”, mint a Balkán, vagy éppen Kína, a bécsi Landstrassétól keletre pedig Metternich híres bonmot-ja szerint már Ázsia kezdődik. Kelet és Nyugat látszólag semleges földrajzi meghatározásban egymással konfliktusban álló értékrendek nyernek sokszor meghatározatlan tartalmú metaforikus szembeállítást. Az égtájak különbözősége nem fogalmi tisztázásra szolgál, hanem az antagonizmust teszi nyilvánvalóvá. Az értelmező számára a szembenállás sokoldalúsága a zavarba ejtő, ahogy a Kelet és Nyugat közötti térbeli szembenállás a felvilágosodás korától a legkülönbözőbb politikai és kulturális konstrukciók harci terepe lesz. Edward Said magyarul is megjelent nagyhatású művében a „Kelet” nagy erejű képei az európai civilizatorikus küldetés és/vagy a gyarmatosítás fogalmi eszköztárába tartoznak, az orientalizmus „nem egyéb, mint a Kelet meghódítását, átformálását és a fellelő uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta”.² Saidhez hasonlóan Larry Wolf is úgy véli, hogy az európai kettéosztottság a felvilágosodás francia iskolájának hatására vált kelet–nyugativá, s ez az intellektuális konstrukció az „elmaradottság” szerepkörét osztotta Kelet-Európára.³ Mindenesetre a földrajzi ellentétpárokban kifejezett kulturális, vallási vagy mentális szembeállítás mögött szinte mindig hatalmi ambíciók tapinthatók ki, a „Nyugat” felől konstruált „Kelet” ambivalens fogalma mindig az alávetettség üzenetét hordozza, és megbontja az emberiség egységét, amely pedig a felvilágosodás egyik lényeges üzenete volt. A „Kelet” képe természetesen jóval gazdagabb a hatalmi instrumentalizációnál. A romantikában kibontakozó irodalmi és művészeti lázadás számára, majd a századvég különböző szecessziós mozgalmaiban a Kelet pozitív ellenfogalom. Az elnyomás, a konvenciók szorításának, a jólét unalmának ellentétpárja, amelyben az egyéniség és a végtelenség fogalma újra találkozik, s amelyben miszticizmus, eredetiség, a romantikus szabadságképzet – ideértve az erotika emancipációját – egyaránt belefér.⁴

Közép- és Kelet-Európa szemüket Párizsra, Londonra, majd Bécsre vető értelmiségi számára a 19. század közepétől mindezek a képzetek és törekvések mintegy a nyugati szellemi fejlődés tükörképeként jelentkeztek, hiszen az orientalizmus recepciója a térségben már magában is ellentmondásos: a kelet- és közép-európai népek egyszerre voltak e képzetek tárgyai és – intellektuális és politikai elitjük műveiben – maguk is inspirációt nyert alanyai. A társadalmi reformerek számára „Nyugat”, illetve a vele legtöbbször azonos jelentésű Európa lett a szimbólum, a nacionalizmus, a polgárosodás és az emancipáció koronként változó-módosuló programjainak egyik legfontosabb strukturális összetevője. Magyarország „megújítása” csak európai mintakövetéssel képzelhető el. Magyarország „Európa kicsinyben”, Magyarország a keresztény Európa „védőbástyája”, de a „magyar ugar” is csak a nyugatias műveltség talaján alkotható meg. Azaz az európai minta csak mint idea, vagy még inkább mint ideológia lehetett inspiratív. S mint ideológia mindig határokat választó, közösségeket kettémetsző. Az európaiság politikai, irodalmi, művészeti törekvésként ezért vált identitásprogrammá vagy identitáspolitikává. S attól függően, hogy a minta Bismarck vagy Anatole France, az angol szabadverseny liberalizmus vagy a marxizmus gondolatán alapu-

² Edward W. SAID: *Az orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Európa, Budapest, 2000.

³ Larry WOLF: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994.

⁴ STAUD Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában* [1931], Terebess, Budapest, 1999, 9–14.

ló szociáldemokrácia volt, ideológiai és politikai konfliktusokat eredményezett. De az éles konfliktusok, a nemzeti kultúra koncepciójának polarizációja Kelet és Nyugat szembeállításában korántsem magyar sajátosság, hanem szintén átvétel.⁵ Természetesen a „Kelet” vonzása is mély hatást gyakorolt a magyar irodalomra és tudományos gondolkodásra már a korai romantikától kezdve, és ez a vonzerő szintén Európából jött, a magyar orientalizmus nyugati mintákat használt keleti mítoszai megkonstruálására is. Legsajátosabban éppen a magyar reformmozgalom emblematisz kezdeményezőjénél, Széchenyi Istvánnál találkozunk a nyugati inspiráció és keleti identitás a nacionalizmus – Benedict Anderson nyomán – „horizontális univerzalizmusának” nevezett programjában:

„[...] a’ magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogen sarjadék – ásziai [!] bölcsőjében rejtőz, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátágit; sajátágit egy törzsokfajnak, melly, jóllehet mindent maga előtt ledöntő dagályként már több ízben gyászba boritá földgolyónk’ legkiképzettebb részeit, ’s fel fel bőszülésiben mint isten’ ostroma mindenütt vérel járt, bizonyosan annyi különöst, ’s erejénél fogva, bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármelly lelkes és erős családja, csakhogy mint azoknál úgy ennél is, külön sajátági árnyéklatokban: a’ korlátlan tűznek nemes hévre, a’ vad erőnek bajnoki szilárdságra, a’ romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, felemelkedni.

Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátágait mint ereklyét megőrizni ’s szeplőtelen mineműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség’ feldicsőítéséhez vezetni, kérdem, lehet-e ennél minden kesertül tisztább érzés; ’s ha csak mint hangya illy megdicsőítéshez egy paránynyal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárva, édesb osztályrés?6

A „Kelet népe” gondolat tehát nem csupán az őshaza feltalálásának irodalmi-tudományos nosztalgiájában (Kőrösi Csoma Sándor, *Reguly Antal*) vagy a nemzeti kultúra legfontosabb alkotóeleme, a nyelv eredetének kutatására (úgynevezett ugor–török háború) terjedt ki, hanem már a korai romantikától kezdve megjelentek benne a modern történeti tudat legkülönbözőbb narratívái és a belőle fakadó politikai konstrukciói is. Széchenyi nyomán és hozzá hasonlóan egészen a 19 század végéig azonban a szélesebben vett nemzeti liberalizmus diskurzusai a magyar alkat Nyugat és Kelet közötti közvetítő, sőt szintézisreemtő képességét emelték ki. Igaz, a nagy liberális nemzedék politikai gondolkodói és kiegyezésez korszak államférfiai a „keleti veszéllyel” leginkább a pánszlávizmust, a cári Oroszország nagyhatalmi törekvéseit azonosították.⁷

⁵ HOFER Tamás: *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei*, Balassi – Néprajzi Múzeum, Budapest, 1996, 10.

⁶ SZÉCHENYI István: *A’ Kelet népe*, Wigand Károly Fridrik, Pozsony, 1841², 16–17.

⁷ Ennek tágabb történeti kontextusához lásd TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011 magyar történelemmel foglalkozó fejezeteit.

A nyugatosság ugyanakkor Magyarországon a 20. század elején a radikális ideológiai polarizáció és – bár ez utóbbi kevésbé elemzett – a nemzedéki szembenállás sajátos jelensége, illetve az irodalmi és a társadalmi modernség mozgalmainak kitüntetett jelképe lett.⁸ Ezzel szemben a régi konzervatív liberális irodalmi és politikai establishment képviselői egyre többször kritizálják „a nyugati ittasságot” (Rákosi Jenő), a vele járó profétai öntudatot, a modernség „történetietlen”, „idegen” vagy éppen józan realizmust sutba vető radikalizmusát: „a római pápát Rómában kell letenni és nem Budán” – nyilatkozta Mikszáth *A Holnap* antológia kapcsán. Herczeg Ferenc pedig a nyugat-európai hatások kritikátlan asszimilációjának negatív következményeként a politikai végletek hajszolását rótta fel.⁹ A kiegyezési korszak konzervatívvá lett liberálisai pedig a Beöthy Zsolt által megformált „volgai lovas” alakjában látták meg a magyarság esszenciáját. A millenniumi magyarság dicsőségének kultuszában a keleti eredet jogositott fel a birodalmi illúziók felvetésére is. A turanizmus megjelenése és politikai tudományos intézményülése is az I. világháborút megelőző időszakra esik. A mozgalom, mely Teleki Páltól Bánffy Miklóson át Goldziher Ignácot, Munkácsi Bernátot, Cholnoky Jenőt vagy éppen Márki Sándort és a századelő magyar tudományos, művészeti és politikai elitjének számos más tagját megérintette, elsődleges értelmében a Kárpát-medencén túl tekintő regionális balkáni gazdasági-politikai expanzió, de a vakmerőbbeknek a pánszlávizmus és a pángermanizmus ellenében kikovácsolandó százötvenmilliós „turáni faj” politikai szövetség céljait is szolgálta, melynek európai „lándzsahegye” lenne a magyarság.¹⁰ Mégis, Kelet és Nyugat ellentétpárja nem feleltethető meg egyszerűen a konzervatívok és modernek konfliktusának, hiszen például az irodalmi modernség zászlóshajója, a Nyugat legfontosabb alkotói közül Ady és Móricz is élt a magyarság „keleti lelke és nyugati kultúrája” közötti feszültség tematizálásával. Bár Adynak volt egy rövid turanista korszaka is, az egyik legtöbbet idézett magyarság-metáforája, a „Komp-ország” sokszorosán kifejezi a kelet-nyugati szembeállítás új, eddigénél élesebb ambivalenciáját és a mögötte felvillanott válságtudatot, a kultúra veszélyeztettségének érzését:

Komp-ország, Komp-ország, Komp-ország: legképességebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.

[...] A Nyugattal szórványosan már régen el mátkázódtak itt lelkek, Magyarország durva ember-matériájából már kicsillant egy sereg differenciálódásra érett és alkalmas molekula. A nagy Humbug nem Európának ártott meg, a hazugságot itthon hitték el. [...]

Tízezer ember előreszaladt, európaivá vált idegenben, vérben, gondolatban, kínban, szomjúságban. Egy túlfejlődött embertípus termett itt, mely előttefut a magyar

⁸ Lásd ehhez BALÁZS Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914*, Napvilág, Budapest, 2009, 75–82.

⁹ RÁKOSI Jenő: *Holnaposokról és modernekről*, A Magyar Újságírók Egyesületének Almanachja 1909, 165 (Herczeg Ferenc és Mikszáth Kálmán nyilatkozatai ugyanott: 165, illetve 228–229).

¹⁰ FARKAS Ildikó: *A magyar turanizmus török kapcsolatai*, Valóság 2007/6., 31–48; ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*, Osiris, Budapest, 2005, 90–93.

társadalomnak száz esztendővel legalább. Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek nincsenek.¹¹

A nagy hatású prózai írás a költőnek *A magyar messiások* című versére rímelt rá, s benne a nyugati műveltség hordozóinak profétai elhivatottsága és elvetettsége egyaránt kirajzolódik.

Szekfű Gyula nyugati orientációjának forrásvidéke

Szekfű Gyula „keresztény-germán” koncepciójának forrásvidéke ezen hatások kontextusában keresendő. Szekfű eredetileg irodalmárnak készült, a nyugatosságot az Eötvös Loránd által a francia republikánus École Normale Supérieure mintájára létrehozott Eötvös Collegiumban szívta magába. Szekfűnek a 19. századi francia történelem, irodalom és filozófia mesterei, Michelet, Taine, Renan vagy éppen Anatole France adták azt a liberális és esszéisztikus francia műveltséget, amely szemléletének első inspirációja volt. Azt is hozzá kell tenni, hogy az Ady gondolataiban rejlő szorongás és profétai póz sem volt ismeretlen Szekfű számára: „Ez a nemzet *legjobbait* szokta erkölcsi összeütközéseknek kitenni [...] Ez a nemzet *legnagyobbibait* szokta meggyötörni, hogy sírva keresse őket, mikor már nincsenek.”¹² A profetikus öntudathoz és önsajnálathoz azonban Szekfűnél egy újabb tényező, dunántúli katolikus szocializációja járul, amely az egyházpolitikai törvények elfogadása utáni években életre kapó „katolikus reneszánsz”, a Katolikus Néppárt hatása. Ráadásul a párt székesfehérvári szervezetében ügyvéd édesapja fontos szerepet játszott. A Szekfű nevét országszerte ismertté tevő, 1913 végén megjelentetett *A száműzött Rákóczi* című könyvében mindezek a hatások sűrítve találhatóak. A könyv talán leginkább felismerhető első olvasatában realista nézőpontból, egyben a kritikai politika képében beszél el az emigráns Rákóczi politikai terveit és főként ezek bukását. Szekfű célja a Rákóczi-kultusz bírálataival a kiegyezéssel belülről feszítő függetlenségi mítosz történeti hiteltelenítése. Az emigráns Rákóczi politikája, a „török orientáció” katasztrófába vezet, ahogy az erdélyi fejedelemség önállósága is anakronisztikus cél. Szekfű a művében hatásos, sőt hatásvadász képekben állítja szemben a keleti barbárságot megtestesítő tatár betörések pusztítását a Habsburgoktól vett szatmári béke békés fejlődésével. Az emigráns Rákóczi nevére az erdélyi és tiszai magyarság néma maradt, mert a nevükben érkező tatár seregek csak gyilkos pusztítást hoztak, miközben „a Szamos és a Tisza mellett ekkor kezdték eltanulni a németektől a téglaverést, a sározást, a toronygömbölyítést. Az új épületeket már nem egy két évre, hanem nemzedékek életére kezdték építeni.”¹³ Másutt pedig, későbbi műveinek a dunai magyarság és a tiszai magyarság összehasonlítását előlegezve a hajdúvárosok lakóinak „könnymű előrelátáshi-

¹¹ ADY Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* (1911). A szöveg keletkezéséhez lásd TESLÁR Ákos: *Ady és a „Komppország”*, <http://hungarologia.net/wp-content/uploads/Teslar-Akos-rezume-hu.pdf>.

¹² SZEKFŰ Gyula: *Mit vétettem én? Kigyalázta Rákóczit?*, Dick Manó, Budapest, [1916], 125.

¹³ SZEKFŰ Gyula: *A száműzött Rákóczi 1715–1735* [1913], Holnap, Budapest, 1993, 78.

ányáról” beszél. Ezzel az utalással indítja meg a dunántúli, a „nyugati” magyarság hagyományainak általa szükségesnek tartott „rehabilitációját”. Rákóczi nevét és emigráns művét Szekfű a kortárs jelenre figyelve köti a hanyatló „keleti birodalomhoz”, a nyugati kereszténységbe idegen testként ékelődő és egyébként is „beteg” oszmán uralomhoz. Annak, hogy Szekfű műve – a fenntartások ellenére – a megjelenést követő irodalmi és politikai viharokban milyen támogatást kapott az irodalmi és politikai progresszió képviselőitől, számos oka van, amelyet Dénes Iván Zoltán már negyven évvel ezelőtt felvetett, és most megjelent nagymonográfiája is kimerítő módon tárgyal.¹⁴ A magát progresszívnek nevező értelmiség fórumai, a Világ, a Huszadik Század és a Nyugat a „tudomány szabadságának védelme” miatt álltak ki a szerző mellett, s annak „bálványdöntő” nézeteiben saját maguknak a magyar történelmi „önléglétséggel” szemben kifejtett küzdelmükkel rokon törekvéseit vélték felismerni. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy *A száműzött Rákóczi* lapjain Szekfű a generációs konfliktusnak azt a közös nyelvezetét használja, amely a Nyugatnak és a radikális szociológusoknak, vagy éppen a Vasárnapi Körnek is sajátja volt, s amely a múlttal való gyökeres szakítást sürgeti. Szekfű könyvében Rákóczi „nyughatatlanságának tipikus jelensége: a reális viszonyokkal nem törődve, a régi felé fordul, s mindent megtesz a lehetetlen megvalósítására, az elmúltnak visszahozására”.¹⁵ A retorikai fordulat, amely a Habsburg–katolikus orientáció retrospektív igazolása – vagy talán egy óvatos nyitás a Ferenc Ferdinánd-i föderalizmus Lajtán innen hatalmas nyugtalanságot és ellenkezést kiváltó programja felé?¹⁶ – egyúttal a generációs *ressentiment*-nak a századelő első két évtizedének Európa–szerte általános és Magyarországon is hódító nyelvén szóltak. Ady azt írta 1909-ben: „Én is azokhoz tartozom, a kik a harag borának poharát ráköszöntötték egy hitvány generációra.”¹⁷ A Nyugat kritikusa, Schöpfung Aladár a nemzedéki feszültség egyedülálló és elidegenítő jellegét hangsúlyozta, amikor 1914-ben összefoglalta az irodalmi modernség másfél évtizedes előzményeit: „Talán még soha annyira el nem vált lelkileg két nemzedék Magyarországon, mint a mi napjainkban, s kettejük közt minél hevesebb lett az összeütközés, annál nehezebb a kölcsönös megértés.”¹⁸ Ez a generációs konfliktus metaforáját hordozó közös nyelv pedig az I. világháborút megelőző nyugat-európai országokban általános volt, s mind Szekfű, mind a „nyugatosok” francia és német olvasmányaikból adaptálták.¹⁹ Ettől

¹⁴ DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula – a történetíró és ideológus*, Kalligram, Pozsony, 2015, 129–139.

¹⁵ SZEKFŰ: *A száműzött Rákóczi*, 80–81.

¹⁶ Lásd ehhez FAZEKAS István fontos tanulmányát Szekfű háborút megelőző bécsi éveire: *Szekfű Gyula és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és levéltársai az I. világháború előestéjén = A negyedik nemzedék, és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*, szerk. Ujváry Gábor, Ráció, Budapest, 2011, 58–75, különösen Szekfűnek a könyve megjelenését követően felettesei számára írt s a trónörökös főherceghez is eljutó, a tanulmány 70. oldal, 40. jegyzetében idézett jelentését. A jelentés másolatának rendelkezésemre bocsátást ezúton is köszönöm Fazekas Istvánnak.

¹⁷ ADY Endre: *Magyar lelkek forradalma*, Magyar Újságírók Egyesületének Almanachja 1909, 101.

¹⁸ SCHÖPFLIN Aladár: *Új nemzedék*. Felolvasás a Nyugat [1914.] március 4–iki estélyén, Nyugat 1914/6., 398–400.

¹⁹ Lásd erről ROBERT WOHL: *The Generation of 1914*, Weidenfeld and Nicholson, London, 1980; HATOS Pál: *Kultusz, kritika és nemzedéki lázadás*, Kortárs 2013/12., 60–64.

függetlenül *A száműzött Rákóczi* baloldali radikálisok egy részétől forradalmi gesztusként félreértett politikai és intellektuális nonkonformizmusa konzervatív alternatíva volt a kiüresedett függetlenségi romantikára, és menekülés a társadalmi forradalom mindent összeomlasztó fenyegetése elől.

Szekfű és a keresztény-germán kultúrközösség koncepciója

Szekfű *A magyar állam életrajzában* (1918) fejtette ki először a magyarság keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásának koncepcióját. Az állam és nemzet viszonyát Friedrich Meinecke *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates* (1908) szellemtörténeti szintézise alapján tárgyaló mű egyébként közel állt ahhoz a gondolati körhöz is, amely Friedrich Naumann vezetésével egy liberális-imperialista irányultságú német dominanciájú *Mitteleuropa*-koncepciót fogalmazott meg a háború utánra. Szekfű számára a magyar államnak genezisétől kezdve a nyugati keresztény, germán hatások a legfontosabbak. A magyar állam már megalakulásakor ebbe a kultúrközösségbe lép be, s a magyar fejlődés alapját mindvégig „Magyarországnak és a német Közép-Európának az érdekközössége alkotta”.²⁰ Ez a közösség egyszerre érték- és érdekközösség, melynek szellemi alapját a keresztény műveltség, politikai létjogosultságát pedig a 16. századtól kezdve Magyarország számára törököktől szétszabdalt területi integritásának visszaszerzése, a bécsi Habsburgok számára pedig a nyugat-európai nagyhatalmi állás biztosításának a keleti oszmán-török birodalomtól fenyegetésétől mentesítendő ambíciója adta. Ez Szekfű hite szerint egyedül kínált biztonságos fejlődést a középkori önálló hatalmi helyzet megsemmisülése után a magyar államfejlődésnek és kultúrájának.²¹ De ez a nyugati integráció mégis ambivalens: a műben erőteljes hangsúlyt kap a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás jellegének kiegyensúlyozatlan és egyoldalú volta, ami a szellemi haladás eredményei, a gazdasági intézmények pusztá *átvételében* és nem magához hasonításában mutatkozik meg. Így lesz elkerülhetetlenül az európai szemhatár „a magyar történelem egyszer gyors és rohamos, máskor akadozó és késlekedő menetének” is nem csupán magyarázati kerete, hanem egyúttal könnyörtelen mércéje is.²² Ezért van Szekfű szerint, hogy Szent István a „világnézetek élet-halálharcát” harcolta meg a „konzervatív törzsfők” ellenében, „népének pogány múltját megsemmisítvén”, s alkotása, az új magyar állam érdekében „nem riadt vissza Árpád utódainak száműzetésétől, sőt megcsonkításától sem”.²³ Nagyot ugorva a magyar történelemben, a könyvtáralapító Széchényi Ferenc is „egy nyugtalan mágnás, aki korának viszonyaiba semmiképp sem tud beleilleszkedni”, fia pedig „a „modern nemzetnek [...] igazi megalapítója, mert egyedül ő szakadt el tudatosan a régítől és minden reményét a jövődő munkájába helyezte”.²⁴

²⁰ SZEKFŰ Gyula: *A magyar állam életrajza*, Dick Manó, Budapest, [1918], 18, 132.

²¹ *Uo.*, 119–122.

²² *Uo.*, 19.

²³ *Uo.*, 33, 35.

²⁴ *Uo.*, 181.

A sort számos idézettel folytathatnánk, amely mind azt sugallja, hiányzik az egészséges, organikus, az „eredethez” természetesen csatlakozó szál a magyar fejlődésben. Az új, az értékes, a korszerű, a nyugati valahogy mindig gyökértelen és törekeny virág a magyar földben.

„Balkánország” árnyai és a Három nemzedék Európa-képei

Székfű *A magyar állam életrajzát* eredetileg németül írta, és megrendelői a háború utáni német vezetésű Közép-Európa igazolását is kiolvashatták művéből. A történelem azonban radikális fordulatot vett, s maga alá temette a német–közép-európai közösség konzervatív szintézisének álmát. Székfű 1918 novemberében, a Monarchia összeomlását követő hetek forgatagában már azt írta Gábor Andornak, hogy a nyugati eszmény ábránd volt, a magyar felzárkózás nem sikerült a múltban, s a forradalmi válság következtében még nagyobb bajba került:

[...] a nyugati fejlődést [...] nem érjük el, hanem öröklött viszonyaink ismét lehúznak oda, honnan talán nem is lehet saját erőnkől megszabadulni: a balkáni államok közé. [...] Azt kérde, hogyan szeretnék hazakerülni? Úgy h. ne Balkánországba menjek, hanem Európába. Köztársaságba nagyon szívesen, európai, akár szociális köztársaságba, csak nem balkáni türelmetlenséggel telítettbe, ahol a gondolatot vagy megfigyelés közlését egy császár helyett (kinek úgysis annyi egyéb dolga van) 50-60 „demokrata” cenzúrázná.²⁵

A Nyugathoz tartozás lehetőségessége megkérdőjeleződött Székfű számára, aki a műveltség általános pusztulását és egy új barbárság eljövételét érezte a háború utáni felfordulásban. Az 1917-es győztes bolsevik forradalomban az „orosz autokratizmus” terjeszkedési perspektíváit a „nyugatos” Székfű már 1920-ban is látta:

De hát így akarja az orosz autokratizmus, melynek terjeszkednie kell, különben meghal. Nekem nincsenek illúzióim a kapitalista államok jelen ellenállási ereje iránt. Mi, kis államok semmik vagyunk az orosz hengerrel szemben, az emberi művelődés egyetlen reménye a német faj, amelyen még mindig ott táncolnak az őrültek. Ha Németországot sikerül tönkretenni, vége Európának és művelődésben, humanizmusban olyan szakadás jön létre, minő volt a IV. századtól a XI–XII-ig.²⁶

²⁵ Székfű Gyula Gábor Andornak, 1918. november 14. Idézi VÉRTESY Miklós: *Hóman Balint és Székfű Gyula 1918-ban*, Valóság 1972/7., 56.

²⁶ Székfű Gyula Gábor Andornak, 1920. július 7. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirat-tára [a továbbiakban:MTAKK] Ms 4492/170. Idézi MISKOLCZY Ambrus: *Csoportkép történésekkel*, Aetas 2004/3–4., 299.

Az európai kultúra veszélyeztetettségéről és talán önmagáról is írta alig egy hónappal a trianoni békekötés után, a magyar ügy iránt közömbös Bécsben: „Nagyon elképzelem az utolsó gall rhétorok, vagy egy Sidonius Apollinaris hangulatát, aki már a barbárok püspöke volt, tehát már külsőleg asszimilálódott, de horaciusi verseket írt, melyeket senki az ő országában meg nem értett.”²⁷ Eközben már majdnem kész volt a *Három nemzedék*, mely Szekfű híret és művét végérvényesen a konzervatív Magyarországhoz kötötte. De a történész ekkor sem volt teljesen azonos a hatástörténetével. A fentebb idézett magánlevelek, valamint az 1924-ben kiadott *Történetpolitikai tanulmányok* központi írásában szereplő apokaliptikus kép is kulcsot adhat arra nézve, miért igazodott Szekfű később a német és a magyar katasztrófa bekövetkezése után, a vasfüggöny lezárultával olyan hideglegelősen egyértelműen és tántoríthatatlanul a Szovjetunióhoz:

Jelenünk tapasztalatai azt mutatják, hogy a legjobbak kiirtása, ha másutt nem, de Oroszországban megkezdődött és nagy előrehaladást tett. A szovjetek kipurították az orosz intelligenciát, melynek bátorsága és értelme is volt arra, hogy meg ne hódoljon a kommunista-lázalmoknak, országukat körülbelül arra a színvonalra süllyesztették vissza, mint mikor az oroszok felett néhány százezer tatár uralkodott a fegyver és a félemlítés eszközeivel.²⁸

Ráadásul az olyannyira félt „német katasztrófa” Hitler hatalomra jutásával és a náci rezsim világégésbe fordult tébolyával szintén bekövetkezett. Szekfű azonnal levonta a konzekvenciákat. A harmincas évek publicisztikájában már nincs több utalás a keresztény-germán kultúrközösségre, annál inkább a „völkisch” szemléletmód veszélyeire, tudományban, politikai nyelvezetben egyaránt. Mályusz Elemér népiségtörténeti módszerével, s e módszer által propagált etnikai nacionalizmussal szemben ezért is tartott ki következetesen a revíziós gondolat „szentistváni” változata mellett. Ez a fajta népiségtörténet etnocentrizmusa felől „ókonzervativizmusnak” értelmezhető hozzáállás az 1930-as évek derekától furcsa módon liberális hírbe hozta Szekfűt, akit pedig a közvélemény és saját maga is mindig liberalizmus ellenfeleként definiált.

Ebből a fentebb vázolt perspektívából könnyebben érthető, hogy az 1920-ban először kiadott és a konzervatív jobboldali polgárság legkülönbözőbb rétegei számára szinte azonnal kultuszkönyvvé váló *Három nemzedék* miért szől tragikus felhanggal a nyugati orientációról. A „magyar problémát” Szekfű már a húszas években is a múlttal való szakítás kérdésével exponálja: „Miként vesse le Magyarország a rendi állam köntösét, melynek elmaradt ódivatában már alig mert mutatkozni Európa előtt, és mit öltön magára a régi helyett. Ez volt a magyar probléma száz év előtt.”²⁹ A ruhaváltás képe mögött szintén egy modern toposz rejtőzik. A hagyomány által meghatározott tudás, a *translatio studii*

²⁷ Szekfű Gyula Gábor Andornak, 1920. július 7. MTAKK Ms 4492/170.

²⁸ SZEKFŰ Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok* (A Napkelet Könyvtára 3.), Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1924, 20–21.

²⁹ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934, 57.

biztonságában élő premodern szemlélet nem nyugtalanította az alkotás és hagyomány romantika óta tematizált riasztó konfliktusa. A kultúrának a romantikával érvényre jutott prométheuszi felfogása viszont olyan hősöket követel meg, akik a múlt szakrális feláldozása árán jutnak el a „Mű” létrehozásához. Mint láttuk – minden pesszimista konzervativizmus dacára –, Szekfűt már korai műveitől kezdve vonzotta ez a felfogás. Az I. világháború és a vereség egzisztenciális élményét is ennek a harmóniába sohasem jutó sorsközösségnek tragikus értelmezése teszi felfoghatóvá: *A magyar állam életrajzának* második kiadásához 1921–22-ben írt utolsó fejezetben írja:

[...] a háborút [...] tehát nem kívántuk, érette semmi rosszat el nem követtünk és hogy mégis belekerültünk, ez a mi ezeréves fejlődésünknek, Közép-európa ezeréves konstrukciójának, a német és magyar egymásra utaltságnak volt a természetes, az adott pillanatban ki nem kerülhető következtetése. Az összerobbanó két világ közt nem volt többé választásunk [...].³⁰

A történeti szemlélet a nyugatos (germán) közép-európaiság narratíváján keresztül magát a bukás tapasztalatát interiorizálja az áldozat szerepkörének magára vételével (egyúttal morális felértékelésével), hiszen a német szövetség melletti kitartás a „középeurópai összefüggésből”, a „középeurópai disciplinából”, a „középeurópai nyomásból”, a „történeti, tehát a mi bölcsességünktől meg nem változtatható viszonylatból” következett. Ugyanebben az évben a *Három nemzedék* második kiadásának előszavában a nyugatosság vállalását az egyéni sorsok tragédiájára is vonatkoztatja: „a magyarság legjobbainak örök gondja volt a legkülönbözőbb korokban, hogyan illeszkedik bele a magyar a nyugati kultúrába – ezen a problémán mentek tönkre legjobbaink”.³¹

Bár egy későbbi fontos esszéjében, *A magyar jellem történetünkben* címűben szó esik arról, hogy a Szent István-i államszervezet a „magyar életkedv” munkája volt,³² azért a tragikus narratíva érvényessége sem szakad meg. Sőt a Németh László által Habsburg-lojalitással vádolt Szekfű számára a Habsburg-házhoz való kötöttség sem csupa fény és fejlődés. II. József sorsában az „állandó alkotási láz izgalmaiban” élő nyugati, így idegen géniusz tragédiáját szemlélteti:

[...] alkotásai felett mégis tragikus végzet lebegett, s nevét nemzedékek emlegették áldás helyett gyűlölettel vagy szidalommal. Pedig tragikus vétke nem az ő hibája, hanem összesűrűsödött fellege évszázadokon át fejlett tragikus szituációnak, annak, hogy Magyarország 1526-ban elvesztette nemzeti autonómiáját és idegenben székelt, idegennek maradt uralkodócsalád kezére adta magát. II. József nemcsak az európai felvilágosodás embere, hanem e külföldön élő dinasztia leszármazója, akit éppen legnagyobb alkotásai közben dönt le az a Végzet, mely a magyar nemzet és idegen királya,

³⁰ SZEKFŰ Gyula: *Utolsó fejezet*, Napkelet 1923/4., 300.

³¹ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, Budapest, Élet, 1922², 31.

³² SZEKFŰ Gyula: *A magyar jellem történetünkben = Mi a magyar?*, szerk. Szekfű Gyula, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 502.

Magyarország és az osztrák tartományok kétszázéves kényszerű együttéléséből született meg.³³

Nem véletlen, hogy Szekfű Gyula a „szentistváni választás” azaz a nyugatosság következményeinek örök bizonytalanságát fokozott aktualitással éli meg az 1930-as évek második felétől: ezt fejezték ki a 1938-ban a Szent István-émlékkönyvbe írt tanulmány aggodalmait is: „Néha az a benyomásom, [...] mintha valahol tudat alatt mégis megrendült volna kilencszázévesztendő biztonsa annak, hogy Szent István időtállóan dolgozott és örökre beillesztett bennünket önálló és senkinek sem hódoló népként a keresztény közösségbe.” S a tanulmány utolsó mondatában az fogyó idő szorongató sürgetését fordítja le olvasóinak: „Valóban érdemes volna megindulnunk Szent István útján, addig, amíg még erre időnk van.”³⁴

Ez a tragikus pátoszú narratíva azonban alkalmat ad arra is, hogy Szekfű a magyar történelem konfliktusait magasabb szintézisben lássa. A Szekfű–Mályusz vita kapcsán kevésbé figyelt fel arra a recepciótörténet, hogy Szekfű a protestáns–katolikus ellentét évszázados drámáját, a reformációt s a vallásháborúkat is Magyarország Nyugattal való „szerves kapcsolatán” keresztül értelmezi. A 16. századi vallási szakadás megtörténtét, drámáját az európai keresztény civilizáció egyetemes örökségként kezeli, s ekként értelmezi a magyar történelemben is, mint európaiságunk félreismerhetetlen jegyét:

Magyarország és Nyugat egysége, felbontatlan kapcsolata talán sohasem volt annyira szemmel látható, külsőleg, a felszínen is érzékelhető, mint éppen e [a tizenhatodik] században. Bár az előző történetekből teljes bizonyossággal megtanultuk, hogy Szent István térítő munkája, évszázados hatásában a magyar nemzetet végkép kiemelte a keleti népek közösségéből, s helyét örök időkre, ameddig magyar lesz Európában, a nyugati nemzetek oldalán jelölte ki: ha ezen nyugati, keresztény közösséget valami még jobban megerősíthette, úgy ez a reformáció és ellenreformáció ténye, melyeken Magyarország a Nyugattal szoros kapcsolatban ment keresztül. Már a nyugati, római kereszténység is végkép elvágta a magyarságnak keleti gyökereit, történeti feladatául tévén a határvédelmet pogány és orthodox áradattal szemben. Most pedig, amidőn a reformáció és ellenreformáció hullámai ismét megállnak a keleti határokon: ismét Magyarország Európa legszélsőbb határterülete, mely e két nagy mozgalom hatalmas élményének birtokában, ha lehetséges, még erősebben láncolatik Nyugat-európához.³⁵

A *Magyar történet* szuggesztív előadásában tehát a reformáció óta antagonisztikusan fejlődő felekezeti hagyományok egy civilizáció sajátos ismervei lesznek, melyek történetisége maga is értékteremtő:

³³ HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*, V., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936, 43, 52. (Az V. kötet Szekfű munkája.)

³⁴ SZEKFŰ Gyula: *Szent István a magyar történet századaiban = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, III., MTA, Budapest, 1938, 76, 80.

³⁵ HÓMAN–SZEKFŰ: *Magyar történet*, III., 228. (A III. kötet Szekfű munkája.)

[...] a reformáció óta az ugyanazon magyar lelkiség kebelében két színezettel, két, egymástól jól megkülönböztethető arccal van dolgunk, [...] melyek mindegyike nagyot alkotott a századok folyamán, [...] mindegyik külön-külön csak részét adja a magyarságnak, mely teljes megjelenésében csak a kettő szintéziséből állhat [...] ³⁶

Egyébként Szekfű katolicizmusa nem idomult a két világháború közötti „keresztény kurzus” triumfalizmusához, amely pedig a vallási demográfiában túlsúlyra tett szert, s szervezésben és politikai relevanciájába is egyre láthatóbb, egyre intézményesebb lett. Szekfű azonban a „katolikus reneszánsz” tetőpontján is visszafogottan rögzítette a népegyházi katolicizmus expanzióját, és a közéleti katolicizmus heterogén táborával szembeni erős kritikáját jelezte: „A katolikus érdekek és dolgok szabad prédájául kínálkoznak alkalmmal bármely népszerűsíthető mozgalomnak”, miközben a keresztényekre váró közeli jövővel kapcsolatban súlyos pátosszal telve jegyezte meg, hogy „az idők mindinkább megnehezednek, s mint egy nagy tekintély mondotta: nincs kizárva, hogy az Egyház újra katakombákba szorul”.³⁷ A harmincas évek második felétől írt publicisztikáiban pedig a „holnap bizonytalanságát” már az elmúlt évek „felmenő vonalán felkapaszkodottak” szemében is észrevenni vélte, s bizonyosnak jósolta a politikai katolicizmus konjunktúrájának közeli hanyatlását és elmúlását.³⁸ Sőt ő, aki történeti szintézisében néhány évvel korábban Magyarország és a Nyugat „felbonthatatlan kapcsolatáról” értekezett, ekkor már Nyugat- és Kelet-Európa tartós elválását is prognosztizálta a totalitarista újpogány-ság expanziójára való sajátos közép-európai fogékonyságban:

Közép- és Kelet-Európa mai zürzavarában, lapály, melyet minden pillanatban elönthet, itt-ott már el is öntött az ár, de tőlünk nyugatra ott emelkednek a keresztény humanizmus és demokrácia magaslatai, melyekre legrosszabb esetekben visszahúzódnak évezredek kultúránk, hogy onnan egyszer újra visszafoglalja és megművelje ezt a nem eléggé kereszténynek bizonyult földet.³⁹

Ekkor még reménykedett, hogy a Nyugat segít.

Ezért a nyugati orientáció vélelmezett tragikuma egy pillanatra sem feledtette vele a keleti orientáció zsákutcás mivoltát, amely számunkra sohasem gyakorlatban kivitelezett politika, hanem fennkölt eszmény, s belső problémáink kivetítése volt. Ezzel szemben Szekfű szerint az utódállamok értelmisége az I. világháborútól kezdve cinikus hatalmi politikát csinált sikeresen. Sőt megjegyezte, az utódállamok vezetői azt is meglátták, hogy az angol- és franciaorientáció csak időlegesen lehet domináns a térségben, a jövő Európában a németeké és az oroszoké. *Az előrelátó kicsinyek* című cikke a jobboldali Új Nemzedékben közvetlenül a trianoni békekötést megelőzően int óvatosságra. Ebben a cikkben a kisantant (cseh, jugoszláv, román) külpolitikáinak játszmáit elemzi Szekfű,

³⁶ SZEKFŰ: *Három nemzedék és ami utána következik*, 433–434.

³⁷ SZEKFŰ Gyula: *Van-e katolikus közvéleményünk?*, Magyar Kultúra 1932. szeptember, 165.

³⁸ SZEKFŰ Gyula: *Izmosodik az egyén*, Jelenkor II/10. (1940. május 15.), 6.

³⁹ SZEKFŰ Gyula: *Karácsonyi üzenet*, Korunk Szava 1935, 418–419.

azt a megállapítást téve, hogy ezek a kis államok jól tudják: az angol–francia jelen után a német és az orosz nagyhatalmaknak is eljön a napjuk. Szekfű szerint a politikai moráltól annyira független emberek, aminő a cseh Beneš és a román Take Ionescu, jól tudják, hogy Európa jövő sorsán az angol, francia, német és orosz hatalmak együtt fognak határozni, és hogy ennél fogva a mai angol–francia egyeduradalom nem fog örökké tartani:

Az örök, változhatatlan gyűlölet vagy szeretet nem tulajdona e mozgékony balkániaknak, kiket a franciák – e kitűnő stiliszták, de nagyon is rossz pszichológusok – nagyon is félreismernek, mikor őket „*nos amis de toujours*”-nak, örök barátaink tartják. E kicsinyek fantáziája nyugtalanul előzi a dolgok lassú változását és itt is ott is megszöveti velük azokat a szálakat, melyekkel sorsukat a most még porban heverő, de egykor felemelkedő európai tényezőkhöz köthetik.

A sok érdekes külpolitikai játszma, az antant németellenes kívánságainak kijátszása a csehek, jugoszlávok és románok részéről világosan mutatja, hogy csak addig engedelmessé válnak ezek a hatalmak a nyugati szövetségeseiknek, ameddig érdekük kívánja.

S mivel kétségtelen, hogy nemcsak nyugati szövetségésére, de Németországra is rászorul [az utódállamok diplomáciája], ezért gazdasági érdeke egyúttal határvonalat is húz elébe, melyen túl nem fog többé szolgálni nyugati barátainak, akiknek eddig mindenét köszönhette. A jövőt senki sem ismeri

– zárja talányosan cikkét Szekfű.⁴⁰ Az írás igazi értelme azonban a realitás belátása volt, a külpolitikai tudatosítás, a politika nyers hatalmi összetevőire és machiavellista logikájára való rámutatás.

A tudatosítás nem sikerült. A napisajtóba való publicisztikát Szekfű az 1920-as évek elején otthagya: „újságíráshoz is egész ember kell, ami engem illet meg vagyok győződve róla, hogy rossz cikkeket fogok írni. Ezt is tanulni kell s én mintha már kivénültem volna belőle.”⁴¹ Az 1930-as évek végén mégis visszatért az újságíráshoz a Pethő Sándor vezette Magyar Nemzet vezető publicistájaként. 1940-ben, a Magyar Nemzetben közölt hosszú elemzésében Szekfű továbbra is a „magyar belátást” hiányolta, de az örök szekfűi vesszőparipa, az „illúziók” ostromozása mellett számba vette a népi írók és a demokrata erők által szorgalmazott „dunatáji” kiegyezés objektív nehézségeit is. Szekfű a jobboldal Kelet-kultuszát elítélően jellemzi, s különösen a turanizmust tartja a jözanságról elfeledkezett politikai illúziók szimbólumának:

A Trianon után Kelettel szimpatizáló csoportok tervezgetéseit csak részben vezette politikai megfontolás, inkább érzelmi kiábrándulás és a fegyelem alól felszabadult

⁴⁰ SZEKFŰ Gyula: *Az előrelátó kicsinyek*, Új Nemzedék 1920. június 1., 2.

⁴¹ Szekfű Gyula Horváth Jánosnak, 1921. február 5. Lásd Szekfű Gyula levelei Horváth Jánosnak, jelenleg rendezés alatt az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában. Köszönöm Korompay H. János engedélyét, hogy a levelezésbe betekinthessem.

vágyakozás, hogy a trianoni sebeket ütő hálátlan Nyugattól örökre szabaduljunk és Kelet felé helyezkedjünk el valami nyugodt helyen, biztos meleg fészekben. A Nyugattól eltaszítódás foka egyenes arányban volt a vágyak erősségével és fordított arányban az egyéni és nemzeti önfegyelem fokával. Voltak, akiken fék és korlát nélkül elhatalmasodott a Kelet vágya; ezek meg sem álltak Kelet-Ázsia szigetvilágáig, és a hindu, valóságban gyakran maláji néptörzsekig, a mai turanizmusnak is, melyet kár lebecsülni, mert több primitív lélek csücskében van elrejtve, mint gondolnók, ez a nemzetpszichológiai alapja, Kelet-Európa helyett a turanisták egy ugrással Kelet-Ázsiában teremnek.⁴²

Ezután Németh László és a népi írók elképzeléseit kritizálja iróniával:

[...] a néhány évvel ezelőtt sokat emlegetett dunai parasztrespublikák [...] nevezetessége, hogy érzelmi és politikai kiábrándultságon kívül társadalmi *ressentiment*nek is köszönhetik létét. A fiatalok, akik keserűségükben kikalapálták, a magyar társadalmat a parasztságból akarták megújítani s erre semmi reménységük nem lévén, vigasztalásul elképzelték maguknak azt a boldog időt, midőn magyar román szerbtől Kelet felé egészen az ukránig, minden népben az ősréteg, a parasztság uralkodik, s akkor a parasztok vezetése alá került sok kis veszekedő nép békésen egyesülni fog. Érzelmek erejére jellemző, hogy ezt az álmodot szocialista hajlamaik korában álmodták meg, de hívei maradtak akkor is, mikor totalitárius vizek felé eveztek. Sok ilyen érdekes jelenség van az utóbbi húsz év szellemi káoszában, melyben a Vágy és érzelem szárnyra kapva legyőzte az Értelem fegyelmét. Politikai tervek, ha az érzelem makulájával szülnének meg nem sokáig élnek [...]

S ezután következik az „ősforrás”, az emigráns Kossuth konföderációs elképzeléseinek politikai bírálata. Szekfű szerint Kossuth is félreismerte a konföderációs terve megvalósításához szükséges pozitív realitásokat:

[...] mint emigránsnak erre nem is igen volt lehetősége annak megállapítására, vajon a konföderációba invitált másik három állam hajlandó-e erre [...]. A magyar államférfiú biztosítékai hidegen hagyták a román és szerb vezetőket, mert azok akkor nem a kisebbségi kérdés iránt érdeklődtek, hanem saját államuk felépítése, szuverenitásuk megszervezése s azután a szabad államból kiindulva imperialista terveik szárnyrabcátása foglalta le őket. [...] Kettőn, hárman, négyen áll a vásár, nem csak Kossuth idejében. Kelet-európai tervek megvalósítása, a dunai vagy bárhogy nevezzük táj és régió rendezése több nép egységes feladata, nemcsak a magyaré [...] A különbség a mai és a múlt századi helyzet között csak az, hogy míg Kossuth kinyújtott kezét a keleti szomszédoknál néhány vezető embernek, a fejedelmeknek és udvaruknak kellett vol-

⁴² SZEKFŰ Gyula: *A Dunatáj szellemi egysége*, Magyar Nemzet 1940. február 2., 1. (A következőkben *in extenso* adott idézetek is innen valók.)

na elfogadniuk, addig a mai magyar törekvések partnerei a túlsó oldalon az utódállamok középosztályai. Ez pedig lényeges különbség, amely megnehezíti a dolgot abban a pillanatban, amikor nem egyszerű politikai lépésekről van szó, ami a diplomaták és kormányok dolga, hanem a szellemi közeledés, egyesülés valamely fajtájáról. [...] A középosztály kérdése elrendeződése a nemzeti életben, hatalma az államban a mai Közép- és Kelet-Európa alapvető problémája, [...] e körül forog Európa egész mai vajúdása és életveszélyes zavarai. Keleti szomszédainknál a középosztály helyzete körülbelül ugyanaz, mint nálunk, a munkásság és a falusi parasztság fölött olajként úszik, mint külön réteg, s szinte egyedül képviseli öntudatosan a nemzeti eszmét és hajtja végre az állami akaratot.

Székfű szerint csak az a különbség, hogy Romániában és a Balkánon frissebb és nyilvánvalóbb a középosztály népi eredete, „a nép- és vezetőréteg közelebbi, szervezettebb kapcsolatban van, innen a nemzeti és állami élet egészsége”. Viszont általában szélsőségesen nacionalistáknak „egy fétise van, a nemzetállam, s ez akadályozza a térségben a nemzeti kisebbségi problémák megoldását ugyanúgy, ahogy ez a határokon túli szellemi regionalizmus kerékkötője is”. De Székfű szerint a magyar középosztályban sincs a regionalizmus iránt komoly érdeklődés. Keserűen jegyzi meg: az Akadémia jól teszi, hogy kelet-közép-európai folyóiratát idegen nyelven adja ki, „magyarul úgyse olvasná senki”. Amíg tehát a középosztály merev elutasító sovinizmusát nem mérsékli valami szociális változás, addig Székfű szerint a fiatalok „az ürbe nyújtják megértő embert kereső kezüket”. Székfű a transzilvanizmus légvárait építő tragikomikus játékára emlékeztet, ahol nem akartuk észrevenni, hogy a másik félen (az erdélyi román többség körében) senki sem transzilvanista. Következtetése tehát már 1940-ben is lehangoló: „a népek szellemi egymásra találása hosszú kemény munkát kívánna a határokon innen és túl, s ha sikerülne egyszer, az Európa történetében egészen új fejezetet teremtené”.

„Ócskavas” 1945 után

Ez az egészen új fejezet Európa közepén 1945 után sem született meg, a nyugati orientációt, a német katasztrófát követően az úrt nem töltötte be a kismemzeti összefogás vagy a „dunatáji” sorsközösség. A székfűi pesszimizmus, amely birodalmi egységekkel szemben nem látott versenyképes és önálló hatalmi politikát kínáló alternatívát, igazolva látta új narratíváját, az „Észak Kolosszusának” való behódolást:

Mindeddig azt hittük Árpád vezér nyugatra helyezett bennünket, örökre elszakítva azon keleti népektől, melyek közt nőttünk fel önálló nemzetté; most már tudjuk, hogy ez a felismerés is csak relatív igazságot tartalmaz: Eurázsia újra elért bennünket [...] nem álmódozhatunk többé a hid szerepéről sem Nyugat és Kelet között. Nemcsak azért mert ez a „Kelet” Nyugat felé terjedésében már áthömpölygött a mi hosszúsági fokunkon, hanem azért is, mert csak egyik szerény kis pontja vagyunk annak a

varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a szinte mondhatjuk, két világrészt [...] A hidat is odadobhatjuk az ócskavas közé, ahol már örökre pihen politikai múltunk sok értelmetlen, nagyzásból született, meg nem valósítható frázisa.⁴³

A *Forradalom után* 1947-ben papírra vetett keserű leszámolósa Szekfű sok régi olvasóját érte csalódásként, akik számára munkássága a megelőző negyed században Magyarország keresztény-germán közép-európaiságáról és nyugati hivatásáról szóló krédójával volt egyenértékű. 1948-ban Márai Sándor a következő keserű megjegyzéssel fejezi be a *Forradalom után* olvasását: „Ravasz, sunyi, pallérozott fő a szerző – s ahogyan a *Három nemzedékben* az ellenforradalom szájába adja az eszmei terminológiát, oly óvatos-alamuzsian fogalmaz most új műszavakat a forradalom számára. [...] Azt mondja: az oroszok a szovjet rendszert kitüntetésnek tartják, ezért nem kényszerítették reá az összeomlás után a magyar társadalomra – azt elébb ki kell érdemelni – beérték a parlamentáris demokráciával, nyugati mintára stb. [...] Kétségtelen, hogy most vagyunk azon az úton, amikor társadalmi berendezkedésünk lassan eléggé »fejlett« lesz ahhoz, hogy »kiérdemlje« a szovjetrendszerbe való beilleszkedés kitüntetését [...] Szekfű ezt helyesli. Négyezer dollárt kap havonta, mint moszkvai követ, ezt se feledjük el; ha nem vállalja a szerepet, itthon ma koldus lenne vagy üldözött tudós, mint Moór Gyula, akit hasonlóan megkínáltak e tisztséggel, de nem fogadta el; s ma nyugdíjban tengődik, politikai számkivetettségben.”⁴⁴

Túl a valóban fontos szempontként jelentkező morális önfeladás problematikáján, amely Szekfű kommunizmusban is megőrzött magas egyéni státusára (képviselőség, Ellenöki Tanács tagsága) vonatkozik, a történész pesszimizmusa miatt tehetjük fel a kérdést: valóban olyan meglepő, s valóban olyan végletes fordulat-e, amiről a *Forradalom utánban* ír? Hiszen elbeszéléseiben „Kelet” és „Nyugat” ellentéte végül is nem valódi politikai vagy társadalmilag választható alternatíva, hanem a kétféle, egymással küzdő idő látomása, hatalmas, személyfölötti individuumok kétséges kimenetelű harca, amelyben a (keleti) eredet múltba futó története fölémelkedik a múltatlan újnak, a (nyugati) jövőnek szükségképpen tragikus győzelme, ami éppen ezért nem lehetett az utolsó szó. Az utolsó szó egy keleti birodalomé lett. Az 1945 utáni öreg Szekfű pesszimista értékelésében Kelet és Nyugat küzdelmében Kelet erői győztek Magyarországon, ahogy egész Közép-Európában. Szekfű álláspontja szerint visszavonhatatlanul. A társutas dicstelen szerepét vállaló tudós a Szovjetunió és a kommunizmus 1945 után kiteljesedő hegemoniájának erkölcsi igazolását nem a hazai, hanem a példának tekintett keresztény nyugat-európai történelem egészének pesszimista végkicsengésébe foglalja: az államhatalmat eddig sehol sem sikerült megkeresztelni: „Mert ha csak egyetlenegy igazi keresztény államhatalom volna szerencsétlen korunkban, akkor nem tört volna ki sem az első, sem a második világháború, s nem kacérkodnának ma sem az emberek a harmadikkal, az atomháború-

⁴³ SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után*, Cserépfalvi, Budapest, 1947, 122.

⁴⁴ MÁRAI Sándor: *A teljes Napló – 1948*, Helikon, Budapest, 2008, 59–60.

val.” Így a nyugatosság dilemmáját végül is történelem vallási értelmezésének problematikájában exponálja a katolikus hitéhez mindvégig ragaszkodó történész. Ez az exponálás azonban végletesen és riasztóan pesszimista, nem véletlen, hogy Szekfű 1945 utáni korszakának gondolatai hatás és követők nélküli epilógust fűztek az életműhöz. Nemcsak a nyolcvanas évektől újjászülető Közép-Európa-gondolat és az 1989-est követő liberális reneszánsz utasította el az 1945 utáni Szekfűt, de örökségét a konzervatív és nacionalista diskurzusok sem tudták instrumentalizálni.

Magyar zászlószentelés, Zombor (Sombor), 1907 előtt (Néprajzi Múzeum, F 8495)